ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Հասարակական գիտություններ № 7—8, 1960 Общественные науки

Ս. Գ. Բարխուդարյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈԹՈՂԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Կոթողային հուշարձաններ կամ ուղղակի կոթող են կոչվում հասարակության և անհատների կողմից կանգնեցրած գերազանցապես քարե այն հուշարձանները, որոնք երկարավուն ձև ունեն և որևէ կերպ անկված-ամրացված են գետնի մեջ։ Նման հուշարձաններ—զանազան ձևի և նշանակության՝ հայտնաբերված են շատ երկրներում. մեր նպատակն է ցույց տալ պատմական Հայաստանում հայտնաբերված այդպիսի հուշարձանների տեսակները և որոշել նրանց կանգնեցման ժամանակն ու նշանակությունները։

Ա. Մենհիրներ *(հայերեն՝ մենաքար կամ բարձրաքար)։ Սրանք Հայաստանում հայտնաբերված կոթողային հուշարձաններից հնագույններն են։ Մենհիրները երկար, սյունանման, առանց որևէ զարդի ու մշակման՝ անտաշ քարեր են, հաստ ծայրով թաղած հողի մեջ և շուրջանակի մանր քարերի և հողի օգնությամբ ամրացրած։*

Մեծ մասամբ արդեն ընկած, բայց և կանգուն մենհիրներ հայտնաբերված են Հայաստանում բավականին մեծ քանակությամբ և բազմաթիվ վայրերում, հատկապես Արագածի լանջերում, Շիրակում, Զանգեզուրում։ Մինչև այժմ չի պարզված մենհիրներ կանգնեցնելու ստույգ ժամանակը և նպատակը. հավանական է համարվում, որ մենհիրները վերաբերում են նոր-քարե դարի ժամանակաշրջանին և կանգնեցված են նշանավոր մարդկանց տոհմերի առաջնորդների գերեզմանների վրա։

Բ. Վիշապներ[1]։ *Սրանք երկուսից մինչև չորս և ավելի մետր երկարավուն քարի կոթողներ են, ոչ միայն մշակված, այլև սրանց վրա կենդանիների, թռչունների և այլ սիմվոլիկ նշաններ են քանդակված։ «Վիշապները» մեծ մասամբ ձկան տեսք ունեն, միջին մասում հաստ, իսկ ծայրամասերը նեղ, ըստ որում վերին մասը բոլորովին նմանեցրած ձկան. այդտեղ լավ մշակված են աչքերը, բերանը, բեխերը և լողաթաղանթները. իրանի վրա քանդակած թռչունները մեծ մասամբ ջրային են։*

«Վիշապներ» հայտնաբերվել են Արագածի բարձր լանջերին, Գեղամա լեռների վրա, Սևանա լճի հյուսիսային ափերին։ Նրանք ամենուր գտնվել են արհեստական ջրամբարների և առուների մոտ և այժմ միայն ընկած վիճակում։ «Վիշապների» ինչպես տեղադրությունը, այնպես էլ ձկան կերպարանքը և մարմնի վրա քանդակած ջրային թռչունները և գծիկներով փորագրած հոսող ջրի նմանվող քանդակներն ապացույց են, որ այդ հուշարձանները սերտորեն կապված են ջրի, և հատկապես ոռոգման նպատակներով օգտագործված ջրերի հետ։ Այս տիպի կոթողների մասին թեև ստեղծվել է բավական

---

[1] *«Վիշապ»—անունը վերցրած է ժողովրդից, որն այդպես էր կոչում այս հուշարձանները նրանց մեծության պատճառով։*

մեծ գրականություն, այն էլ նշանավոր գիտնականների կողմից՝, սակայն նրանց կանգնեցնելու ժամանակի խնդիրը մնում է դեռևս վիճելի։ Ուսումնասիրողներից ոմանք այդ հուշարձանները համարում են առաջին հազարամյակին վերաբերող՝ մեր թվականությունից առաջ, (Պիոտրովսկի), ոմանք էլ ավելի ուշ, մեր թվականության առաջին դարերի (Արևդյան)։

Նկ. 1. Մենհիր

Դ. Ուրարտական կոթողներ. նախորդ երկու տիպի կոթողները բաղկացած էին միայն մեկ մասից, սյունանման մի քարից, որն իր մի ծայրով անկվում և ամրացվում էր գետնի մեջ. սրանք հանդիսացան այն գաղափարատիպը, որոնցից դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում (9—6 դարերում մեր թվականությունից առաջ), քարկոփության մեջ մեծ վարպետության հասած ուրարտացի վարպետները վերամշակեցին ճարտարապետական և կառուցողական տեսակետից կոթողական հուշարձանի մի կատարյալ տիպ, որը մնայուն կերպով և անփոփոխ պահպանեց իր գոյությունը Հայաստանում մինչև 19-րդ դարի կեսերը։

[2] *Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов*, Вишапы, Труды Гос. Академии истории материальной культуры I, Ленинград, 1931 г.

И. И. Мещанинов, Каменные статуи рыб-вишапы на Кавказе и в Северной Монголии, Зап. Колл. востоковедов I, Ленинград, 1926 г.

В. А. Миханкова, Вишапы, Сообщения ГАИМК, 1931 № 9/10.

Л. М. Меликсет-Беков, Мегалитическая культура в Грузии, Тбилиси, 1938 г. (վրացերեն)։

Б. Б. Пиотровский, Вишапы, каменные статуи в горах Армении, Ленинград, 1939 г. Մ. Արևդյան. «Վիշապները» կոչված կոթողներին իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երևան, 1941 թ.։

Դ. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան 1945 թ.։

Ուրարտացի վարպետի վերամշակած կոթողը բաղկացած է երկու հիմնական մասից՝ խորանարդաձև հիմքից և վերևից նրա մեջ ագուցված տախտակաձև քարից, որի վրա գրվում էին արքայական հիշատակարաններ՝ գանազան բովանդակությամբ։

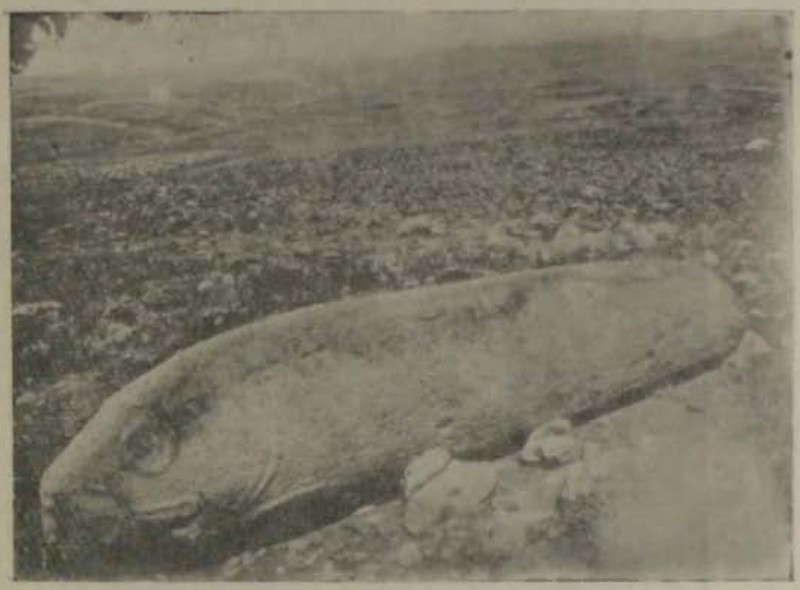

Նկ 2. Վիշապ. Իմիրզեկ (Դեղամա լեռներ)

Պատվանդան հանդիսացող քարի վերին մակերեսի կենտրոնում փորվում էր քառակուսի խորություն (ավելի ճիշտ սեղանակերպ), իսկ նրա վրա ագուցվելիք տախտակաձև քարի ներքին ծայրը նեղացվում էր և կազմում փոսին համապատասխան պոչուկ, որն ագուցվելով այդ փոսի մեջ ստանում էր կանգուն և ամուր դիրք։

Այս ձևով կանգնեցրած կոթողները այնքան ամուր և հաստատուն էին լինում, որ մոտ երեք հազար տարի, բաց դաշտերում կանգնած՝ հասել են մինչև մեր օրերը։

Ուրարտական այդ հուշարձաններն այնքան ակնառու էին, որ նրանց մասին հիշատակում է մեր պատմահայր Խորենացին անգամ։ Անծանոթ պատմությանն ու լեզվին, ինչպես հայտնի է, Խորենացին Ուրարտուին վերաբերող ամեն ինչ վերագրել է ասորեստանյան թագուհի Շամիրամին, հիացած նկարագրելով վերջինիս կողմից Վան քաղաքի հիմնադրումն ու մեծամեծ կառուցումները, մանավանդ քարաժայռի միջի վիմափոր տաճարներն ու նրա վրա գրված սեպագիր արձանագրությունները, Խորենացին ավելացնում է։

«Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»[3]։

Ուրարտական այս կոթող-արձանները կանգնեցված են բազմազան նպատակներով, ի հիշատակ ռազմական հաղթանակների, ջրանցքների շինա-

[3] Մովսիսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913 թ., էջ 54։

բարության, խոպան հողերի յուրացման, նրանց վրա արքայական տարեգրություններ գրելու և այլն։

Դ. Սահմանաքարեր. Ուրարտական պետության անկումից հետո, երբ հայ պետականության օրով նրա հիմնադիր Արտաշեսը կարիք ունեցավ իշխանների, գյուղերի և ագարակների սահմանները որոշող հաստատուն նշան-

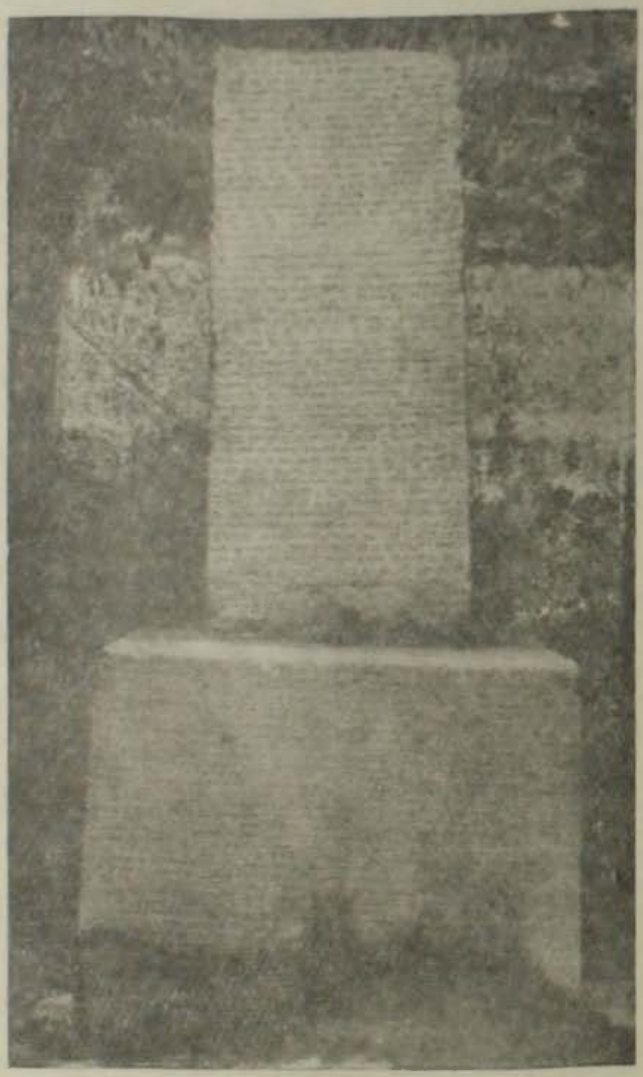

Նկ. 3. Ուրարտական կոթող. Վան։

ներ դնել, այդ սահմանաքարերի համար միակ հարմար ձևը հանդիսացան ուրարտական վերոհիշյալ կոթողները. նույն պատմահայր Խորենացին է դարձյալ, որ ոչ միայն նկատել, այլև մանրամասն նկարագրել է այդ սահմանաքարերը, հնագետին հատուկ մանրամասնությամբ։

«Յետ ամենայն առաքինութեանց և գործոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց գաշխարհս Հայոց. նկամուտս բաղումս ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի

լերինս և ի հովիտս և ի դաշտս։ Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսին, և պնակաձև փոսել դմէջսն, ծածկելով յերկրի. և չորեք կուսին ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրադոյն յերկրէն[4]։

Հին արևելքում, իրոք որ, սահմանաքարեր կանգնեցնելու սովորությունը շատ տարածված և հին է. դեռևս Բաբելոնում այդպիսիները գոյություն ունեին և կոչվում էին Սուդուրրու։ Նույնպիսի սահմանաքարերի գործածությունը կար Հռոմի և Բյուզանդիայի պետություններում և դրանցից շատ օրինակներ գտնված են ու պահվում են այժմ թանգարաններում։

Նկ. 4. Տուտեորդու խաչքարը. 1184 թ. Սանահին.

Հայտնի երևույթ է, որ յուրաքանչյուր դարաշրջանում տարբեր նշանակությամբ կանգնեցված կոթողների վրա ժամանակի տիրող գաղափարախոսությունը դնում է իր կնիքը, այդ կոթողին իրավաբանական մեծ ուժ տալու համար. օրինակ՝ կելտերը իրենց ցեղային տերիտորիաների սահմաններին դնում էին կրոնական բնույթի կոթողներ, հռոմեացիք կանգնեցնում էին սահ-

[4] Խորենացի, անդ. էջ 186։

մանաքարեր արձանագրություններով, իսկ միջին դարերում այդ նույն միջավայրից հայտնի է Արագոնում, Լյուդի վայրի մոտ կանգնեցրած խաչքար-սահմանաքարը XV դարում, Իմպերիալի սահմանի վրա[5]։

Պատմահոր նկարագրած Արտաշիսյան այս սահմանաքարերը իրենց ձևով և կառուցողական ոճով միանգամայն նման են ուրարտական կոթողներին, այսինքն բաղկացած են երկու մասից՝ պատվանդանից և նրա մեջ վերից ագուցված տափակ քարից, որի վրա գրված են արամեերեն տառերով և լեզվով՝ սահմանները որոշող արձանագրություններ[6]։

Նկ. 5. Արտաշիսյան սահմանաքար արամեերեն լեզվով. Մակքար

Հեթանոս Հայաստանում գոյություն ունեին առանձնակի կանգնած այլ տիպի կոթողներ և հուշարձաններ ևս, ինչպես մատնացույց են անում Ագաթանգեղոսն[7] ու Մ. Խորենացին[8], սակայն դրանցից օրինակներ չեն պահպանվել, հետևաբար մեր նյութից դուրս են։ Բայց Մ. Խորենացու հիշատակած մի կոթողի մասին անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել.

Պատմահայրը նկարագրելով Արշակ 1-ի գործունեությունը և հատկապես դեպի Պոնտոս կատարած արշավանքը, մեզ համար հետաքրքիր մի կոթողի նկարագրությունն է տալիս.

«... Պատերազմելով ընդ Պոնտացիս, և նշանակ ելթող յեզեր ծովուն մեծի զնիզակն իւր, ասեն, զբոլորատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց միեալ, ձգեալ ի հետևակուց՝ խոշորագոյնս նստոյց յերկնաքար արձանին, զոր կանգնեաց ի ծովեզերն։ Զայս արձան բազում ժամանակս պատուեցին Պոնտացիք որպէս զառ ի յաստուածոցն գործ։ Իսկ ի գոռալն Արտաշիսի միւսանգամ ընդ Պոնտացիս՝ ընկնցեալ ասեն զարձանն ի ծով»[9]։

Խորենացու այս նկարագրության դյուցազնական մասը դնելով, կմնա կոթողի մի իրական ձև, այն է, քարե կոթող, որի վրա քանդակված է եղել նիզակ և որն անշուշտ ռազմի ու հաղթության սիմվոլ էր։ Հու-

---

[5] Шарль Пти Дютани, Феодальная монархия во Франции и в Англии X—XIII вв стр. 9—10.

[6] Դրանցից մեկը հայտնաբերել էր Ն. Լալայանը՝ Կարմիր գյուղում։ Մակքար գյուղինը հայտնաբերված է 1937 թ. դաշտային աշխատանքների ժամանակ, մնացած երեքը հայտնաբերել ենք մենք, ըստ որում երկուսը 1937 թ.։

[7] Ագաթանգեղոս, էջ 410, 259։

[8] Մ. Խորենացի, անդ, 129։

[9] Նույն տեղում, էջ 118—119։

շարձանի այս տիպի ու նրա հետ կապված հասկացողությունը ևս իր աղբյուրն ունի. ավելի հին, ուրարտական էպոխան, ինչպես հայտնի է, ասորեստանյան պատկերացմամբ մեզ հասած ուրարտական գլխավոր, Մուսասիրի տաճարի, մուտքի երկու կողքերի որմնասյուների վրա քանդակված կամ ամրացված են նիզակներ. երկար կոթերով, որոնց վերին ծայրերը բարձրանում են կտուրից էլ վեր. իսկ ճակտոնի կենտրոնում, անկյունի վրա տնկված է նիզակի ծայր կամ տեգ[10]։

Արշակ թագավորի կանգնեցրած այս կոթողը, եթե իր հաղթության սիմվոլ նիզակի քանդակով մի կողմից կապվում է ուրարտական շրջանի հասկացողություններին, ապա մյուս կողմից առնչվում է արդեն վաղ քրիստոնեական՝ 4—7-րդ դարերում Հայաստանում կանգնեցրած քառակող կոթողների վրա հանդիպող նույն նիզակի պատկերի քանդակներին[11]։

Հայտնի է, որ քրիստոնեությունն իր սկզբնական շրջանում քանդում, ավերում էր հեթանոսական տաճարները, բայց և մեր ճարտարապետության պատմությունն ապացուցել է, որ մեր հնագույն բազիլիկ տիպի եկեղեցիների որոշ մասը ձևափոխված, նախկին հեթանոսական տաճարներ են։ Կոթողների մասին մեր ասածներն ու ասելիքները ապացուցելու են, որ կոթողական տիպի հուշարձանների վերաբերյալ տեղի է ունեցել նույն երևույթը, քանդել-ավերելուց բացի նրանց մի մասին սկզբնապես տրվել է նոր կրոնին ծառայելու կերպարանք, այսինքն պարզապես նրանց վրա խաչի նշան է ավելացվել, «սրբագործվել» և ապա, նրանց ձևով, հատկապես խաչի նշան կրելու համար, կոթողներ են կանգնեցվել։ Հայտնի էին Վանում և շրջապատում գտնված կոթողներ, որոնց ամբողջ երեսին գրված է սեպագիր արձանագրության, հետագայում հենց սեպագրով ծածկված երեսի վրա քանդակել են խաչ. նույնպես Աժդահա յուրտի մի վիշապի վրա խաչ է քանդակված։

Ե. Քառակող կոթողներ և խաչքարեր. քրիստոնեության պետական կրոն հռչակելու ժամանակ, նրա ղեկավարները ծավալում են մի եռանդուն ջարդարար աշխատանք՝ կործանելու հին կրոնի մեծ ու փոքր հուշարձաններն ու նրանց տեղերում նորերը, քրիստոնեականը կանգնեցնելու ուղղությամբ։ Հենց այս առաջին շրջանում է, որ խաչեր կանգնեցնելը մասսայական ու կարևոր նշանակություն է ունենում. կործանվող բոլոր մեհյանների և առանձնակի կանգնած կոթող հուշարձանների տեղերում. նաև Լուսավորչի կողմից նշված՝ ապագայում շինվելիք տաճարների տեղերում՝ տնկվում են խաչեր։

Համաձայն Ագաթանգեղոսի նկարագրության՝ Գրիգոր Լուսավորիչն իր ձեռքով առաջին խաչերը կանգնեցնում է Վաղարշապատում, Հռիփսիմյան կույսերի նահատակության վայրերում։

«Եւ ի ներքնագոյն խորանացն, ի վերայ հանգստարանացն կենդանադիր գերեզմանացն ի տեղիս սեղանոցն, յերեսին վկայարանսն մէջն մի կանգնեաց զսուրբ նշան տէրունական խաչին. «Զի միայն, ասէ, առաջի այդր ամենակեցոյց նշանիդ երկիր պագանիցէք տեառն Աստուծոյ արարչին ձերոյ»[12]։

---

[10] Ունի բազմաթիվ հրատարակություններ. համեմատիր՝ П. И. Мещанинов, Халдоведение, 182, Баку, 1927 г.

[11] Համեմատիր Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության Բ. էջ 164 և 168 (նկարներ) և Ռ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դդ. Նկար. 19 և 42։

[12] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 399—400։

Այս առաջին ձեռնարկից հետո, Լուսավորիչը բանակի դլուխն անցած շրջում է ամբողջ երկիրը և անխնա ջարդում հեթանոսական կուլտի շենքերը՝ և որովհետև շտապով էր կատարվում այդ ամենը և ինքն էլ իրը թե քահանայության աստիճան չունենալով, իրավունք չուներ եկեղեցիներ շինելու և օծելու, դրա համար էլ միայն նշում էր շինվելիք եկեղեցիների տեղերը և՝ «այլ լոկ պարապէր քաղաք որմով գտեղիսն, և կանդնէր զնշան տերունական խաչին: Նոյնպէս և յելս և ի մուտս ճանապարհաց և ի փողոցս և ի հրապարակս և ի ճանապարհակիցս պահ և ապավեն զերկրպագեալն յամենեցունց զնոյն նշան կանգնէր»[13]:

Այնուհետև Տրդատի հետ դնում են Դարանաղ, Անի (Կամախ) և ամենուր կործանում մեհյանները և նրանց տեղը խաչը կանդնեցնում: Այդ առաջին կանգնեցրած խաչերը անշուշտ հասարակ փայտից էին, որովհետև շտապ երթի ժամանակ հնարավոր չէր անմիջապես քարից կամ այլ նյութից խաչեր շինելը. ըստ Ագաթանգեղոսի հրաշագան նկարագրության, Լուսավորիչը քրմական բանակին հաղթում է իր ձեռքին բռնած փայտաշեն խաչով, որից հոդմ էր փչում և խորտակում հակառակորդի բանակները:

Քրմերի դիմադրությունն ամեն տեղ ճնշելուց հետո միայն սկսվում է եկեղեցական շինարարությունն՝ փայտաշեն խաչերով մատնացույց արված տեղերում:

Սկզբնական այդ խաչերը փայտաշեն էին և քառաթև, այսինքն երկու փայտի ձողեր խաչաձև փակցված իրար: Դրանց մի մասի տեղերում պետք է եկեղեցիներ շինվեին, իսկ ճանապարհներին, հրապարակներին և այլն կանգնած տեղերում նրանք կմնային առանձնակի:

Բայց այդ խաչքարեր կանգնեցնողները շատ շուտով համոզվեցին, որ դյուրաբեկ փայտը իրենց նպատակին չի կարող ծառայել նախ՝ որովհետև բաց տեղերում նրանք շատ շուտով փտելու էին, որով բռնությամբ քրիստոնյա դարձած ժողովրդի աչքում վարկաբեկվելու էր նոր կրոնի սիմվոլը և նրա հեղինակությունը, բայց որ ավելի էական է, նոր կրոնը ուներ բազմաթիվ թշնամիներ, հանձինս ոչ միայն այս ու այն կողմ թաքնված քրմերի, այլև ժողովրդի մեծամասնության մեջ. տեսանք, որ ինքը թագավոր Տրդատը և Գ. Լուսավորիչն են, ըստ Ագաթանգեղոսի, առաջնորդում բանակին քրմերի դիմադրությունը փշրելու համար: Բայց և ժողովուրդն էլ, մի քանի օրվա կամ տարիների ընթացքում չէր մոռանա դարերով պաշտած իր աստվածներին և նրանց հետ կապված սովորությունները և այդ առաջին շրջանում ակտիվորեն կպայքարեր նոր կրոնի և նրա հետ կապված նորամուտ նյութական արտահայտությունների դեմ, իսկ այդպիսին ինչպես տեսանք, առաջին հերթին առատորեն տնկվող փայտե խաչերն էին: Վստահորեն կարելի է ասել, որ այդ փայտե դյուրաբեկ խաչերից շատ շատերը կոտրատվում և ջարդվում էին թաքուն կերպով, ժողովրդի կողմից և այս հանգամանքը պիտի ստիպեր քրիստոնեության ջատագովներին դյուրաբեկ փայտի փոխարեն մի ուրիշ, ավելի դիմացկուն նյութով փոխարինելու փայտաշեն խաչերը:

Մ. Խորենացին հետևյալ կերպ է նկարագրում վրաց դարձի պատմությունը. երբ Միհրան թագավորը (առաջնորդ՝ ըստ Խորենացու) դարձի է դա-

---

[13] Ագաթանգեղոս, 407:

լիս և խնդրում Նունեին «լուսավորել» իրենց և իր երկիրը, Նունեն խոստանում է և սուրհանդակի ձեռքով Գրիգոր Լուսավորչին հայտնում է այդ մասին և հրահանգներ խնդրում իր գործունեության համար. Լուսավորիչը հրահանգում է իր նման՝ կործանել կուռքերը և տնկել խաչեր, այդպես էլ իբր վարվում է Նունեն. առաջին հերթին կործանում է Մցխեթից դուրս, գետի մյուս ափին կանգնած Արամազդի արձանը, բայց քաղաքի մեծամեծները դժգոհությամբ հարցնում են Նունեին՝ հապա ինչին կամ ումը պիտի երկրպագենք դրա փոխարեն և նրանց ասում են, թե կանգնած խաչին. բայց երբ մոտեցան բլրի վրա կանգնած անարվեստ փայտե խաչին, արհամարհանքով ասացին, որ այդպիսիները լիքն են իրենց անտառներում և հեռացան[14]։

Իսկ Ա. Լաստիվերտցին նկարագրում է, թե ինչպես թոնդրակեցիները քանդում, ավերում են եկեղեցիները և գիշերով ջարդում Պարխար լեռների վրա կանգնած մի նշանավոր խաչքար[15]։ Այս մեջբերումները ցույց են տալիս, որ քրիստոնեության և եկեղեցուն հակառակորդ հոսանքներն իրենց հարվածը ուղղում էին կրոնի նյութական արտահայտությունների՝ հետևաբար և խաչի դեմ։ Իսկ քրիստոնեության սկզբնավորման շրջանում այդ դիմադրությունը անկասկած շատ մեծ էր[16]։

Այս բոլոր հանգամանքները պիտի թելադրեին քրիստոնեության բռնի տարածողներին փայտաշեն խաչերը փոխարինել մի ավելի կայուն նյութով և ավելի արվեստավոր կերպով շինել, որպեսզի ավելի դիմացկուն լինեին և իրենց արտաքին տեսքով գեղեցիկ, որ արհամարհանքի չարժանանային և մրցել կարողանային հեթանոսական կրոնի առանձնակի կանգնած արձանների և կոթողների հետ։

Միակ հարմար նյութը, առատ, նրա մշակմանը քաջածանոթ, որին կարելի էր գեղարվեստական ձևավորում տալ և որից կերտված բազմաթիվ առանձնակի կանգնած հին հուշարձան-կոթողների տեսքը հարազատ ու սիրելի էր ժողովրդի համար, դա քարն էր։

Պետք էր գտնել քարե խաչի համար նախ այնպիսի կոնստրուկտիվ ձև, որ այդ ծանր նյութը կանգուն մնար իր տեղում. մի պոչով գետնի մեջ խրելով, նրանք շուտով կգլորվեին։

Սկզբնական քարե խաչերն սկսեցին շինվել փայտի օրինակով, այսինքն միակտուր քարը ամեն կողմից տաշելով, թողնում էին չորս ազատ թևեր, և ստացվում էր խաչը պատկերող արձան։ Պետք է նշել, որ կանոնական հասկացողությունների համաձայն խաչի բոլոր չորս թևերը պիտի հավասար լինեին իրար, այնպես որ, եթե մենք մտքով այդ առաջին արձան-խաչերի ազատ ծայրերը գծով իրար միացնենք՝ կստացվի ուղիղ քառակուսի մի մակերես։ Այդպիսի խաչը գետնի մեջ տնկել անհնարին էր, նա շուտով կգլորվեր կամ թշնամաբար տրամադրված մարդիկ կգլորեին և իր տեսքով էլ նույն ան-

---

[14] Մ. Խորենացի, անդ, էջ 232—233։

[15] Ա. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912 թ. էջ 155։

[16] Խաչքարեր և այլ առանձնակի կոթողներ ոչնչացնում էին հետագայում նաև Հայաստանի օտարազգի նվաճողները. այսպես, 8-րդ դարի վերջին, արաբները, ըստ Ղևոնդ պատմագրի, ոչնչացնում էին «զկենդանադրեալ պատկերս ճշմարիտ մարդեղութեան Տեառն մերոյ և Փրկչին և նորին աշակերտացն», նաև՝ «զնմանութիւն պայծառացեալ խաչին Քրիստոսի»։ Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, էջ 100 և 152, Պետերբուրգ, 1887 թ.։

ճոռնի պատկերն ուներ, ինչ որ փայտե խաչերը։ Քրիստոնեության ջատագովները նախ ստիպված եղան դիմել հեթանոսության ժամանակ ստեղծված կոթողների կոնստրուկտիվ ձևին, վերցրին այդ կոթողների խորանարդ պատվանդանը և նրա վրա ուղուցեցին քարե խաչարձանները։ Բայց դժվար չէ հասկանալ, որ մեր նկարագրած այդ առաջին քառաթև խաչերը, թեկուզ պատվանդանի վրա, նախ՝ կրկին նույն տգեղ տեսքը պիտի ունենային և ապա հեշտությամբ նրանց կարելի կլիներ վնասել, դրա հետևանքով է, որ մեզ չեն հասել այդ հնագույն շրջանից կանգուն մնացած խաչեր, բոլորը, ինչ որ մնացել է, տեղահան են արված և ջարդոտված։ Այդպիսի քառաթև խաչեր թեև շինվել են և հետագա դարերում էլ, մինչև նույնիսկ 17-րդ դարը, բայց շատ փոքր քանակի են, և դրանք ևս բոլորն իրենց պատվանդանից ընկած են։

Այս քառաթև խաչերը կոչվում են սովորաբար «թևավոր խաչեր»։

Այս անհաջող փորձը պիտի ստիպեր խաչի պաշտպաններին նախ՝ հրաժարվել «թևավոր» խաչից, որը նույնպես անկայուն ու անարվեստ էր և խաչը քանդակել ուղղակի լայն մակերես ունեցող քարի երեսին, որպես պատկեր և երկրորդ՝ լիովին վերցնել նախաքրիստոնեական կոթող հուշարձանը և նոր բովանդակությամբ օգտագործել այն։

Տեսանք նախորդ էջերում, որ հեթանոսության ժամանակ մշակված առանձնակի քարե հուշարձանը բաղկացած էր պատվանդանից և նրա մեջ ուղուցված վերին մասից. այդ վերին մասը կարող էր լինել նեղ ու երկար, սյունանման, եթե նրա վրա պիտի քանդակվեր այնպիսի սիմվոլ, որը կունենար երկարավուն ձև, ինչպես օրինակ, վերևում հիշատակված նիզակը, որպես հաղթության նշան, կամ տափակ ու լայն, տախտակաձև, որն ավելի հարմար էր ընդարձակ արձանագրություններ գրելու համար։

Խաչի պատկերը կրող հնագույն հուշարձանների այդ առաջին ձևը սյունանման կոթողներն են[17]։

Վերջիններիս մեզ հասած օրինակները խորանարդ պատվանդանների մեջ ուղուցված քառակուսի, երկար սյունի նման կոթողներ են, որոնք երբեմն սյունի գլխին ունեն նաև խոյակ։ Դրանց թե պատվանդանները և թե վերևի սյունն ու խոյակները բոլոր կողմերից լավ մշակված և արվեստավոր գործեր են, թե պատվանդանի և թե սյունի բոլոր չորս երեսները ծածկված են պատկերաքանդակներով, մեծ մասամբ կրոնական բովանդակությամբ[18]։ Հենց այս

---

[17] Այս քառակող կոթողների մասին գոյություն ունեն թե մենագրական ուսումնասիրություններ և թե առանձին դիտողություններ՝ ընդհանուր բնույթ կրող աշխատությունների մեջ, որոնցից կարևորներն են՝

Ա. Դարեգին արք. Յովսեփեան—Գերեզմանական կոթողները և նրանց հնագիտական արժեքը հայ արվեստի պատմության համար, Նիւ Եորք, 1944, (տես հեղինակի—Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության համար, գրքակ Գ.).

Բ. Բարկեն Առաքելյան—Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում Երևան, 1949 թ.։

Գ. Թ. Թորամանյան— Տեկորի տաճարը, էջ 24—25։

Դ. Գ. Լևոնյան—Հայ գեղարվեստի ներածություն (տես «Գեղարվեստ» նո. 6)։

Ե. Н. Я. Марр, Описание дворцовой церкви в Ани, стр. 33.

Զ. И. А. Орбели, Армянское искусство (տես Новый Энциклопедический Словарь, том III, стр. 670.

[18] Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները, էջ 47—55։

սյունանման կոթողների վրա էլ հանդես է գալիս խաչի պատկերը քանդակված[19]։ Այս տիպի հուշարձանների վրա խաչի պատկերը քանդակված է մեծ մասամբ պատվանդանների վրա և ավելի սակավ դեպքերում՝ վերևի սյան վրա։ Այս երևույթի պատճառը հեշտ է հասկանալ, եթե վերհիշենք մեր վերևում ասածներն այն մասին, որ վաղ շրջանում խաչի կանոնական ձևը հավասարաթևն էր. սյունանման կոթողի պատվանդանի երեսն իրենից ներկայացնում է քառակուսի մակերես և միանգամայն հարմար հավասար թևերով խաչ տեղավորելու համար, մինչդեռ պատվանդանի վրա կանգնած սյունի չորս երեսներն էլ միանման նեղ ու երկար են և նրանց վրա քանդակված խաչը իր ուղղահայաց կողմերով խիստ երկար և, ընդհակառակը, հորիզոնական թևերով խիստ կարճ էր ստացվում[20]։

Այդ սյունանման կոթողների վերին ծայրին մեծ մասամբ կան անցքեր, ուր ագուցված են եղել ժամանակին փոքրիկ «թևավոր» խաչեր։

Հեթանոսական շրջանում ստեղծված կոթողի այս ձևն էլ, ինչպես տեսնում ենք, խաչի պատկերը իր վրա կրելու համար նույնպես անհարմար է, որովհետև վերևում ագուցված «թևավոր խաչը» կրկին անկայուն է, սյունի վրա քանդակվածը խախտում է խաչի կանոնական ձևը, պատվանդանը թևև հարմար է ըստ տեգի, բայց անվայել նրանով, որ կոթողի կենտրոնական, ակնառու մասը չէ, այլ ներքին, գետնին մոտ մասը։

Այս անհարմարություններն ըստ երևույթին պատճառ հանդիսացան, որ քառակող կոթողները չմասսայականացան և չդարձան ապագա խաչքարերի հիմքը։ Թեև այս տիպի կոթողներ միշտ էլ հատ ու կենտ շինվել են, ինչպես «թևավոր» խաչերը, մինչև 10-րդ և ավելի ուշ դարերը, բայց ոչ հատկապես որպես խաչի նշանն իրենց վրա կրող կոթողներ, այլ որպես հատուկ հուշարձաններ[21]։

Նախաքրիստոնեական կոթողների մյուս տիպը, խորանարդ պատվանդանի վրա կանգնած տախտակաձև քարն ավելի հարմար էր խաչի նշանը իր կրոնական ձևով տեղավորելու համար. նա լայն մակերես ուներ, կենտրոնում խաչ քանդակելուց բացի մնում էր շրջապատում շատ ագատ տարածություն, որը կարելի էր գեղեցիկ քանդակելով զարդարել և նոր կրոնի սիմվոլը կրող հուշարձանին տալ հաճելի տեսք։ Այդ պատճառով էլ նախաքրիստոնեական այդ հուշարձանի տիպը ընդունվեց և տարածվեց ու դարերի ընթացքում

---

[19] Ներկա դեպքում մենք նկատի ունենք խաչի պատկերների երևան գալը կոթողանման, առանձնակի հուշարձանների վրա և ոչ եկեղեցիների պատերին կամ բարավորների վրա։

[20] Համեմատիր Ի. Առաքելյան, նշված աշխատության նկ. 21, 22, 23։

[21] Այս քառակող կոթողների մասին եղած գրականության մեջ նրանց ծագման մասին եղած տարբեր կարծիքների թվում աչքաթող է արված մեր կարծիքով մի փաստ, որն ավելի կարևոր է, եթե ոչ նրանց ծագման, գոնե վաղ քրիստոնեական շրջանում ձևակերպման համար. գա Գրիգոր Լուսավորչի հայտնի տեսիլի հետևյալ հատվածն է.—«Ես տեսանէի ի մէջ քաղաքիս, մոտ յապարանս արքունի, խարսխաձև ճախարակաձև խարիսխ ոսկի, մեծութեամբ իբրև գմեծ մի բլուր, և ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն բարձր մինչև յոյժ և ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ, և խաչն լուսոյ ի վերայ նորա»—Ագաթանգեղոս, էջ 384։

Քառակող կոթողների հնագույն և լավ օրինակները նյութական ճիշտ արտահայտություններն են այս նկարագրության. ունեն մեծ պատվանդան, վրան երկար սյուն, գլխին թակաղաղով խոյակ և սրա վրա թևավոր խաչ։

նրա վրայի քանդակների և ընդհանրապես միայն արտաքին ձևավորման մեջ կատարելություններ ու փոփոխություններ մտցվեցին։

Վերջնականապես արմատավորված և սիրված ու միջնադարյան քարագործ-վարպետների տաղանդի շնորհիվ արվեստի բարձր կատարելության հասած հուշարձանի այս տիպն է, որ խաչքար անունն ստացավ։

Նկ. 6. Քառակող կոթող. Հաղբատ։

Իրենց արտաքին բաղմազանության մեջ խաչքարերն ունեն հետևյալ ընդհանուր կառուցողական ու ձևավորման հատկանիշները։ Նախ՝ մի մեծ և մեծ մասամբ անմշակ քարե խորանարդաձև պատվանդան, ստորին մասով մտցրած հողի մեջ կայունության համար և վերևի մասում երկարավուն քառակուսի անցք, որի մեջ ագուցվում է տախտակաձև քարը։ Պատվանդանի այդ հիմ-

նական ձևից զատ կան չորս կողմից լավ մշակված և, ընդհակառակը, բնական ժայռարեկորներ։

Խաչքարի երկրորդ մասը մի տախտակաձև քար է, որի ստորին մասը քառակուսի նեղացված է, պատվանդանի վրայի անցքին համապատասխան, որով ագուցվում է այդ անցքի մեջ և կրաշաղախով լցվում։ Շաղախի, ինչպես և երկու կողմերով հարմար կերպով պատվանդանին հենված լինելու շնորհիվ, տախտակաձև քարը ստանում է կայուն և ամուր դիրք և բաց դաշտերում դարերով կանգնած մնում է ամբողջ հազարամյակ։

Այսպիսով տեսնում ենք, որ նորամուծ խաչի շատագովները անկարող եղան նրա համար որևէ նոր, գեղեցիկ ու միաժամանակ դիմացկուն կոնստրուկտիվ ձև ստեղծել ու հարկադրված եղան յուրացնել նախապես ստեղծված հեթանոսական կոթողների ձևը, բայց կտեսնենք, որ ոչ միայն կոնստրուկտիվ ձևը, այլև այդ կոթոգների կանգնեցման նպատակներն ու նշանակությունները էլ կենդանի մնացին խաչն իրենց վրա կրող կոթողների մեջ։

Խաչքարեր կանգնեցնելու նպատակները։ Գոյություն ունի մի ընդհանուր սխալ կարծիք, թե խաչքարերը գերեզմանաքարեր են։

Նույնիսկ գերեզմանատանը և գերեզմանի վրա կանգնած ժամանակ նրանք լոկ հիշատակարաններ են, որովհետև այդ նույն գերեզմանի վրա կանգնած է խաչքարը, որպես հատուկ, գերեզմանաքարից անկախ հուշարձան։

Խաչքարերը ամեն դեպքում էլ հիշատակարան-հուշարձաններ են՝ կանգնեցված զանազան նպատակներով։

Մենք տեսանք, որ ըստ Ագաթանգեղոսի վկայության Գ. Լուսավորիչի հրամանով խաչերը կանգնեցված էին — «յելս և ի մուտս ճանապարհաց և ի փողոցս և ի հրապարակս և ի ճանապարհակիցս պահ»։ Խաչի նշանի, որ նույնն է հետագա խաչքարերի, այսպիսի բազմազան տեղերում կանգնեցնելու Լուսավորչի կողմից սրբագործված սովորությունը ոչ մի առնչություն չունի գերեզմանաքարի հետ։ Այս երևույթը հեթանոսական սովորությունների ու հասկացողությունների դեմ, հենց հեթանոսների ստեղծած տրադիցիաներով պայքարելու մի միջոց էր հեթանոս Հայաստանում։ Բազմաթիվ կոթող հուշարձաններ, անշուշտ հին կրոնի կնիքն իրենց վրա, կանգնեցրած կային թե գյուղերում և ավաններում, թե ճանապարհահատման տեղերում տարբեր նշանակություններով. դրանք կուռքեր էին, սահմանաքարեր, կոթող հիշատակարաններ՝ նվիրված նշանավոր դեպքերի, հաղթանակների, շինարարության և այլն։ Ռ. Լուսավորիչն աշխատում էր այդ բոլորին փոխարինել քրիստոնեության սիմվոլով, որովհետև նա ոչ հասարակության սոցիալական կառուցվածքի հեղաշրջման շատագով էր և ոչ էլ տիրող իրավական հարաբերությունների խախտման կողմնակից, այլ գոյություն ունեցող կարգերի հաստատման նպատակով նոր կրոնի սիմվոլ խաչն էր դնում գոյություն ունեցող իրավակարգի նյութական արտահայտությունների վրա և դրանով սրբագործում միայն։ Այնպես որ նոր կանգնեցրած խաչերը փոխարինելու էին հնում բազմազան նպատակներով կանգնեցված կոթող-հուշարձաններին։

Ովքեր շրջել են Հայաստանում, նկատած կլինեն խաչքարեր կանգնած թե բնակելի վայրերի փողոցներում և դաշտերում, թե բանուկ ճանապարհների եզրերին՝ գյուղերից հեռու, թե բլուրների գագաթներին և թե եկեղեցիների շրջակայքում և գերեզմանատներում։ Դրանցից միայն գերեզմանատներում և

մասամբ էլ եկեղեցիների բակերում կանգնածներն են միայն մահացածների համար դրված և այն էլ որպես հիշատակարան։ Իսկ մնացած բոլոր դեպքերում խաչքարերն ունեն բոլորովին այլ նշանակություններ և կանգնեցված են հատուկ նպատակներով, ինչպես օրինակ՝ նշանավոր հասարակական դեպքերի և անձնավորությունների հիշատակին, գյուղերի հիմնադրման, կամուրջների, ճանապարհների, աղբյուրների և այլ հասարակական նշանակություն ունեցող շենքերի կառուցման ու վերանորոգման հիշատակին. սահմանների որոշման[22], կալվածների նվիրման և կալվածագրեր իրենց վրա պարունակող արձանագրություններով և այլ բազմաթիվ նպատակներով։ Ըստ որում բազմաթիվ են և այն խաչքարերը, որոնք շենքերի կառուցման և կառուցողների հիշատակագրություններով ագուցված են հենց այդ շենքերի պատերի մեջ։

Մեր ասածներին ի հաստատություն թվենք մի քանի փաստեր.

1. Գնդեվանքում (Եղեգնաձորի շրջան, Վայոց ձոր) հայր Սուքիանը կառուցում է վանքին կից սրահ և ի հիշատակ դրա կանգնեցնում խաչքար՝ այս դեպքի հիշատակագրությամբ — 967 թվին։

2. Բագրատունի Աբաս թագավորի կին Վանենին, ի հիշատակ իր վաղամեռիկ ամուսնու, շինել է տալիս Սանահնի մոտ, Դեբեդ գետի վրայի նշանավոր կամուրջը, որը մինչև այժմ էլ գործում է. ի նշանավորումն այս դեպքի կամուրջի մոտ կանգնեցնում է խաչքար—հիշատակարան՝ 12-րդ դարի վերջին տասնամյակում։

3. Սանահին գյուղի մոտ, Սաղու (Սևորդեաց) ձորում կանգնած է մի խաչքար, որի թիկունքին գրված է ընդարձակ արձանագրություն, ըստ որի Գրիգոր վարդապետը տնկել-շինել է նոր այգի և այն նվիրել Աստվածածին եկեղեցուն, 1178 թվին։

4. Հայ-վրացական բանակների միացյալ ուժերով 11—12-րդ դարերում սելջուկներից ազատագրված հայկական քաղաքներում և բերդերում կատարվում են վերանորոգչական մեծ աշխատանքներ, դրանց թվում նաև Կարս քաղաքում ու մանավանդ բերդերում։ Պահպանվել են բերդի բուրգերի կառուցման և վերանորոգման առթիվ պատերի մեջ ագուցված 3—4 հատ խաչքարեր՝ այդ աշխատանքին նվիրված արձանագրություններով, դրանց բովանդակությունն առանձնապես հետաքրքիր է նրանով, որ ցույց է տալիս վրացի և հայ ժողովրդի ջերմ դաշինքն ու շինարարության ժամանակ քաղաքի համայն ժողովրդի աշխատակցությունը՝ «Մեք Կարուց քրիստոնայքս մեծ և փոքր շինեցաք զբրջներս»։ Հենց նույն խաչքարերի վրա հիշատակված են նաև այդ կառուցումները ղեկավարող Ընձակ, Գազան և Ոլտ ճարտարապետների և Մխիթար կազմողի անունները. խաչքարերը թվագրված են 1184, և 1234 թվերով։

---

[22] Սահմանաքարեր դնելու սովորությունը գոյություն ուներ ոչ միայն Արտաշիսյան շրջանում, այլև միջին դարերում, որը նույնիսկ օրենքով էր պարտադրվում՝ ըստ Մ. Գոշի և Ս. Դունդստարլի դատաստանագրքերի.

Եւ զսահմանս լերամբք և գետօք հաստատեսցէ և արձանիօք, ըստ առաջին թագաւորացն։ Մ. Գոշ. Դատաստանագիրք էջ 303. համեմատիր նաև Սմբ. Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 170։

5. Ամիրսպասալար Զաքարեն վրաց և հայկական զորքերով գրավում է սելջուկներից Արագածոտնի նշանավոր և անառիկ Ամրերդ բերդը. ի հիշատակ այդ նշանավոր հաղթության կանգնեցնում է խաչքար՝ 1200 թ.[23]։

5. Ամիրսպասալար Զաքարեն իր նախկին տերերից գնում է Հաճիռա վանքը (Թալինի շրջան), այնտեղ շինում է ամրոց և եկեղեցի, ապա վանքին նվիրում թանկարժեք սպասներ ու կալվածքներ իր տիրույթի զանազան մասերում, վերահաստատում է վանքի կալվածների հին սահմանները. այս բոլորի մասին արձանագրություն է դրել տալիս վանքի հյուսիսային պատին, արտաքուստ, որի մեջ սահմանները որոշվում են հետևյալ կերպ՝

.... Եւ զառաջին սահմանքն, որ բուն լեալ էր, հաստատեցի ի Սահմանախաչէ ի Հաճիռա գետն կոռ Մարգով, Գրերովն, Ցամաք Զորով, Ճինարին Հարով, Գոմցեց ձորովն, Արենագբերով, հին Հառիճաով[24]... 1201 թ.։

7. Կամոյի անվան շրջանի Նորադուզ գյուղի հարավային կողմում կանգնած է եղել մի խաչքար, որի պատվանդանի վրա գրված արձանագրությունը հաղորդում է, որ Իվանեի պարոնության օրոք, ոմն Քաջազոր շինել է Գավառագետի վրա կամուրջ և ի հիշատակ դրա կանգնեցրել է խաչքար—1211 թ.։

8. Կամոյի անվան շրջանի Նորադուզ գյուղի հյուսիսային եզրին կանգնած է բարձր և ճարտարապետորեն ձևավորված պատվանդանի վրա մի խաչքար, որին տեղացիները անվանում են «Հագախաչ». այդ խաչքարի բարձի վրայի արձանագրությունը պարզում է, որ խաչքարը կանգնեցված է 1226 թ. ի նշումն Խորասանի սուլթանի՝ Հայաստանում կատարած ավերածության և կոտորածների[25]։

9. Մարտունու շրջանի Ներքին Ալիչալու գյուղից դեպի հարավ, 2—3 կիլոմետր հեռու բարձրության վրա, կանգնած է եղել մի մեծ խաչքար, որն այժմ կոտրված է երկու մասի. ներքևի մասը կանգնած է դեռ պատվանդանի վրա, իսկ վերի մասն ընկած կողքին։ Խաչքարի կենտրոնում պարզ խաչ է քանդակված, իսկ ճակատին, շրջանակներին և ներքևի մասում գրված է մի շատ կարևոր և մինչև այժմ չհրատարակված արձանագրություն՝ ըստ որի այն կանգնեցված է երկու գյուղերի հողերի ջրերի սահմաններում՝ Տարսայիճ Օրբելյանի և նրա որդիներ Լիպարիտի ու Զալալի իշխանության օրոք և տանուտեր Գագրաճի ու շրջակա այլ գյուղերի տանուտերի որոշմամբ հաստատվել է վերևներից ջրանցքով բերված ջրի օգտագործման կարգը՝ 7—8 գյուղերի մեջ։ Խաչքարի վրայի թվականն է 1285 թ.։

10. Եղեգնաձորի շրջանի (Վայոց ձոր) Մարտիրոս գյուղի կենտրոնում կանգնած է պատվանդանի վրա վարդագույն գրանիտե մի սքանչելի կոթող-խաչքար, 3,35×1,34 մեծությամբ, որի ճակատին, շրջանակներին և ներքևում գրված է ընդարձակ արձանագրություն, ըստ որի ոմն Մխիթար, Եղեկա որդի, իշխանաց իշխան Պռոշի և նրա որդի պարոն Հասանի հրամանով շինել է Մարտիրոս գյուղը. խաչքարի կազմողն է Շնորհավոր քարգործ-ճարտարապետը և թվականը՝ 1283 թ.։

---

[23] Ամրերդը գրավվել է 1196 թ. խաչքարն այժմ գտնվում է Աշտարակի շրջանի Ինաքլու գյուղի եկեղեցու մեջ։

[24] Արձանագրությունը տես՝ Շահխաթուն. 568։ Ալիշան, Շիրակ, 161։Կոստանեանց, «Վիմական տարեգիր», 43։

[25] Խորասանի սուլթան կոչումի տակ պիտի հասկանալ. հավանաբար, Խորեզմի շահ Ջալալ էդդինին։

11. Օրբելյան Տարսայիճ իշխանը վարդպետ (ճարտարապետ) Սիրանեսին, որպես վարձատրություն վերջինիս շինած եկեղեցիների և այլ շենքերի, տալիս է մի մեծ հողաբաժին. այդ նույն կալվածքի մեջ էլ կանգնած է՝ ի հաստատումն այդ գործարքի՝ մի խաչքար, որի վրա փորագրված է կալվածագիրը և հաստատված վկաների կողմից 13-րդ դարի վերջում։

12. Եղեգնաձորի շրջանի Գյոմուր գյուղի մոտ, ձորի միջին, աղբյուրի գլխին կանգնած է մի խաչքար, որի վրայի արձանագրությունը հաղորդում է, որ Պապաքի և Ամիր Հասանի իշխանության օրոք, ոմն Սարգիս և իր որդի Պետրոսը շինել են այս աղբյուրը և իրր հիշատակ դրա, կանգնեցրել են խաչքարը—1288 թ.։

13. Հաղպատ գյուղում, վանքերի մոտ, կանգնած է մեծ և գեղաքանդակ խաչքար, որի թիկունքին գրված ընդարձակ արձանագրությունից պարզվում է, որ խաչքարը կանգնեցված է ինչպես շինարարական գործերին, նույնպես և մի շարք այլ կառուցումներին և նվերներին ի հիշատակ։

14. Հաղպատ գյուղի մոտ կանգնած է մի խաչքար, որի վրայի արձանագրությունը հաղորդում է, որ Սարգիս Վարդապետն իր եղբայրների հետ կարգի են բերել իրենց հայրենական այգին, ցանկապատել են այն և նվիրել ս. Նշան եկեղեցուն. հիշատակված են մանրամասնորեն այգու բոլոր չորս կողմի սահմանները. ի հիշատակ այդ բոլորի կանգնեցրել են խաչքարը՝ 1368 թ.։

Խաչքարերի վրա գրված և նրանց նշանակությունը պարզող նման փաստերի թիվը կարելի է տասնապատկել. բավական համարելով մեջ բերվածները, կարևոր ենք համարում մեկ հատ էլ մատենագրական հաղորդում հիշատակել։

Ստ. Օրբելյանը նկարագրելով Վայոց ձորի նշանավոր Նորավանքի հիմնադրման պարագաները, պատմում է՝ թե ինչպես Բաղաց իշխան Հասանի որդի Հովհաննեսը որոշում է հիմնավորվել Ամաղուի ձորում, այդ նպատակով նա քշում-հեռացնում է իր ընտրած վայրի սահմաններից գյուղացիներին և բռնությամբ տիրած կալվածքի սահմանները հաստատում է նրանց վրա խաչքարեր կանգնեցնելով.

> .... Եւ շրջապատիւ սահմանէ զվայրն ամենայն՝ կանգնելով զնըշանն տէրունի, զի մի անցանիցեն ընդ այն կանայք և լկաի մարդիկ[26]։

Խաչքարերը հանդիսանում են նաև մեր ճարտարապետական մեծ հուշարձանների գեղարվեստական հարդարման կարևոր մաս։ Այս նպատակին ծառայող խաչքարերը կարելի է երկու խմբի բաժանել, նախ՝ շենքերի մուտքերի մեկ կամ երկու կողմերում, կամ ներսում, մեծ մասամբ արևելյան պատի տակ պատվանդանների վրա կանգնեցրած խաչքարեր և երկրորդ՝ պատերի մեջ շինարարության ժամանակ ագուցված։ Երկու դեպքում էլ նրանք իրենց տեղով և նշանակությամբ սերտորեն կապված են ճարտարապետական հուշարձանի գեղարվեստական ամբողջության հետ և լրացնում են այն. այն դեպքում, երբ նրանք պատերի մեջ են ագուցվում, սովորականից ավելի կարճ են լինում և նրանց վրա գրվում են շինության մեկենասների հիշատակությունները։

[26] Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն, 348։

* * *

Բացի այսպիսի իրական փաստերից ու նշանակություններից, խաչքարերի մասին գոյություն ունեն նաև բազմազան սնոտիապաշտական հասկացողություններ և ժողովրդական ավանդություններ, որոնք թեկուզ քիչ կապ ունեն նրանց բովանդակության հետ, բայց հանդիսանալով հեթանոսական հասկացողությունների վերապրուկներ՝ նշանակություն ունեն հին հավատալիքների ուսումնասիրության համար։

Այսպես՝ շատ տեղերում գոյություն ունեն խաչքարեր, որոնք կոչվում «ամենափրկիչ» և համարվում են բոլոր տեսակի հիվանդությունների բուժող. ուխտի էին գնում այդ խաչքարերին, և՝ զոհեր մատուցանում։

Մեծ տարածում ունեն «Հաղախաչ» կոչված խաչքարերը. համարում էին, որ նրանք բժշկում են հազով հիվանդներին. ուխտի էին տանում մեծ մասամբ այդ հիվանդություններով տառապող երեխաներին։

Գոյություն ունեն այլևայլ առանձին հիվանդություններ բուժող խաչքարեր, ինչպես «թալալոց» կոչվածները, որոնք իբր թալկացողներին են բուժում և այլն։

Առանձնապես շատ են այն խաչքարերը, որոնք ժողովրդի մեջ հայտնի են «Ցասման խաչ» անունով, որոնց մասին հարկ ենք համարում մի քանի խոսք ասել։

Դեռևս Գ. Վ. Սրվանձտյանցն ու Ս. Հայկունին գրի են առել «Ցասման խաչի» հետ կապված սնոտիապաշտությունները. Սրվանձտյանցը գրում է.

«Ցասման խաչ այն խաչքարերն են, որ քաղաքից դուրս ու ըստ մեծի մասին վանքերուն մոտ, գեղերուն մոտ, արտի, անդաստանի բոլորը գտնված բլուրներուն վրա տնկված են առհասարակ... Թե ինչու համար ըսված են ցասման խաչ, վասն զի երբ տարաժամ ձիւն կամ կարկուտ տեղայ, բերքերուն վնաս է. երբ մարախն ու թրթուրը բոյսն ու կանաչը գոսացնեն. երբ երաշտութիւն լինի, երբ երկրաշարժ լինի. և ինչ վնաս որ պատահի երկրիս, այն որ մարդոց ըրածը չէ, Աստուծոյ ցասումն կհամարին. և այդ ցասման դեմն առնելու համար Քրիստոսի պատկերը կրարձրացնեն այսպես երկընքին առջև, որ պատուհասիչ հրեշտակը պատկառի խաչեն և տսուած հաշտվի»[27]։

Իսկ Ս. Հայկունին նշում է «Ցասման խաչերի» շատ մեծ տարածումը հատկապես Բաղրևանդում, կապված նույն հասկացողությունների հետ[28]։ Պրոֆ. Մ. Արեղյանը, մեր առասպելաբանության մեծագույն մասնագետը, Սրվանձտյանցի այդ հաղորդման հիման վրա, նրանց համարում է հեթանոսական հավատալիքների վերապրուկ, կապված հեթանոս շրջանում կանգնեցրած նման կոթող-կուռքերի հետ, որոնց հետագայում, նույն նպատակներով փոխարինեցին «Ցասման խաչերը» և որպես անցողիկ շրջանի նմուշ, օրինակ է բերում հեթանոս կուռքերից «վիշապները», կանգնեցրած բնական պատահարների դեմ,որոնցից մեկի վրա քրիստոնեական շրջանում քանդակած է խաչ[29]։

Ինչպես հեթանոսության շրջանից մնացած, այնպես էլ միջին դարերում

[27] Գ. Վ. Սրվանձտեանց. Գրոց-բրոց, էջ 117—118։ Պոլիս, 1874 թ.։

[28] Ս. Հայկունի, Բաղրևանդ, Ջրաբաշխ գավառ, էջ 130, Էջմիածին, 1894 թ.։

[29] Մ. Արեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ Դերկետո դիցուհու արձաններ, էջ 88—89, Երևան, 1941 թ.։

առանձնակի կանգնած խաչքարերի մասին ժողովրդի մեջ գոյություն ունեն զանազան գեղեցիկ ավանդություններ։ Դեռևս Թ. Արծրունին Վանի մոտ նշանավոր Լեգք գյուղի շրջակայքում կանգնած, ուրարտական շրջանից մնացած, մենհիրանման քարերի մասին ասում է, որ ժողովրդի մեջ գոյություն ունի գեղեցիկ ավանդություն, որ իբր այդ քարերը կանգնեցված են Շամիրամի սպանված զինվորների վրա[30]։

Գ. Սրվանձտյանցը կրկին նույն ժամանակներից մնացած Վանի մոտի Ակրփու քարեր կոչված ժայռին կից քարերի մասին պատմում է, որ ժողովրդի մեջ գոյություն ունի ավանդություն, իբր իրենց ծնողների կամքին հակառակ ամուսնացող հարսն ու փեսան և հարսանիքավորներն են քարացել ծնողների անեծքի հետևանքով։

Բազմաթիվ խաչքարեր կան գյուղերից դուրս կանգնած, որոնց մասին գոյություն ունեն նման գեղեցիկ ավանդություններ. իբար կից կանգնածներ կան, որոնք համարվում են թշնամիներին զոհ դարձած քույր ու եղբոր հիշատակին կանգնեցրածներ. իբար մոտ բլրակների վրա կանգնած կան, որոնք ըստ ավանդության իրենց մուրազին չհասած դժբախտ սիրահարների հիշատակին են կանգնած և այլն։

Խաչքարի հետ կապված մի այդպիսի գեղեցիկ ավանդություն անհրաժեշտ ենք համարում շարադրել համառոտակի։

Կոտայքի շրջանի Ջրվեժ գյուղի արևելյան ծայրին, այգու մեջ, պատվանդանի վրա կանգնած էր մի խաչքար, որին գյուղացիք ակնածաբար էին վերաբերվում. մի հասակավոր մարդ այդ մասին պատմեց հետևյալը.—

Մեր գյուղի իսկական անունը ոչ թե Ջրվեժ է, այլ՝ Ջրվեճ. հին ժամանակներում շատ սակավաջուր է եղել մեր գյուղը և հարևան գյուղերի հետ հաճախակի վեճեր է ունեցել ջրի համար. հարևան Թեջրաբաղ, այժմ Ջորաղբյուր գյուղի հանդում կար մի բարակ աղբյուր, որը խմելու ջուր էր մատակարարում գյուղին. մեր գյուղի ծերունի և իմաստուն մարդիկ հետազոտելով այս աղբյուրը, գտան, որ եթե նրա ակունքները փորվեն և մաքրվեն, շատ առատ ջուր կբխի և երկու գյուղերին էլ կհերիքի. համաձայնվեցին և երկու գյուղերի ջանքերով աշխատանքը կատարվեց, բայց արդյունքը սպասածի չափ չեղավ. այնքան ջուր սկսեց հոսել, որ երկու գյուղին միաժամանակ չէր կարող բավարարել. սկսվեց վեճը, ջրից առաջին հերթին օգտվելու համար. ի վերջո որոշվեց այսպես. որ գյուղացիները առաջինը զոհ մատուցանեն աղբյուրի գլխին, ջրից օգտվելու առաջին հերթը նրանց կլինի։ Թեջրաբակցոց անասուններն ավելի մոտ էին աղբյուրի ակունքին, մի քանի երիտասարդներ իսկույն վազեցին ոչխար բերելու, մեր գյուղն ու անասունները հեռու էին, թեև մերոնցից էլ վազողներ եղան, բայց ոչ մի հույս չկար թե ժամանակին կկարողանան հասցնել։ Շուտով հեռվից երևում են Թեջրաբակցիք զոհի ոչխարով, իսկ մերոնք չկան. այդ ժամանակ աղբյուրի գլխին կանգնած մեր կտրիճներից մեկը դուրս է քաշում իր դաշույնը և ասում.—թող ես զոհ դառնամ մեր գյուղի համար և կտրում է իր վիզը։ Ահա գյուղի բարեկեցության համար իրեն զոհած աղնիվ կտրիճի վրա է կանգնած այս խաչքարը։

Այս է տապանս Խաչատուրի, որ սպանաւ ի վրայ ջրիս Ջրվէժո...
թվին։ ՌԻԲ (1173)։

[30] Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, էջ 215։

Մեր մեջ բերած սակավաթիվ օրինակները համոզիչ կերպով ապացուցում են, որ միանգամայն սխալ է ուսումնասիրողների այն կարծիքը, թե խաչքարերը գերեզմանական կոթողներ են—գերեզմանաքարեր են և մյուս կողմից պարզում է այն, որ խաչքարերը կանգնեցվել են շատ բազմազան նպատակներով։ Քրիստոնեության հիմնադիրները Հայաստանում չկարողանալով արմատախիլ անել ժողովրդի միջից հեթանոսական շրջանում կանգնեցված կոթողների հետ կապված հավատալիքները, ստիպված են եղել սրբագործել այդ կոթողները, դնելով նրանց վրա խաչի նշանը միայն և եթե մենք մտքով խաչքարի վրայից ջնջելու լինենք խաչի նշանը, ապա բացի իրենց իրական, արձանագրական բովանդակության, նրանք կպատմեն նաև հեթանոս հավատալիքների և ժողովրդական սնոտիապաշտությունների նյութական արտահայտություններ։

Միջնադարում խաչքարերը ետ մղեցին և փոխարինեցին Հայաստանում նախապես գոյություն ունեցող կոթողային բոլոր տիպի հուշարձաններին և դարձան միակը, ունիվերսալ նշանակությամբ. այս երևույթը հետևանք էր ֆեոդալական մասնատվածության և կենտրոնական իշխանության չգոյության և թուլացման, երբ պետական կամ իշխանական զինանշանը չուներ համատարած հարգանքի և օրենքի ուժ, մինչդեռ կրոնի սիմվոլ հանդիսացող խաչը լիովին ուներ այդ հեղինակությունը և ընդունելի էր համայն Հայաստանի համար։

Խաչքարերի զարգացումը։ Վերևում մենք պարզեցինք, որ խաչքարերի սկզբնական ձևը եղել է «թևավոր» խաչը, որն ինքնըստինքյան պարզ ձև ուներ, և եթե նրան գեղեցկացնելու ջանք էր թափվում, ապա նրա համար պատվանդանի դեր կատարող քառակուսի կոթողներն էին զարդարվում պատկերաքանդակներով և այլ զարդերով. այդպես էլ նրանք շարունակվել են մինչև 7-րդ դարը։

Արաբական արշավանքների հետևանքով, ինչպես ճարտարապետական այլ հուշարձաններ, նույնպես և խաչքարերի կանգնեցման աշխատանքները գրեթե դադարում են մոտ երկու դար, մինչև 9-րդ դարի վերջերը, այնպես որ միայն 9-րդ դարից են առայժմ հայտնի իսկական իմաստով ձևավորված խաչքարերը։

9-րդ դարից հայտնի սակավաթիվ խաչքարերը շատ անարվեստ են դեռևս. լավագույն ապացույցն այն է, որ Գառնիում կանգնած 879 թվական կրող Կատրանիդե թագուհու խաչքարը մի կոպիտ քարե կոթող է դեռևս։ 9-ից մինչև 10-րդ դարերի վերջերի մեգ հասած սակավաթիվ խաչքարերն ունեն հետևյալ առանձնահատկությունները. նախ՝ պատվանդանները ցածր են, գետնին հավասար, վրայի տախտակաձև քարերը շատ մեծ են և վերին ծայրում կամարաձև մշակված, երեսի աջ և ձախ կողմերի շրջանակները շատ նեղ են և զուրկ զարդաքանդակից. եղած զարդերը գերազանցապես բուսական են, ռեալիստական և մեծ ու մոնումենտալ գծերով դասավորված են շրջանակներից ներս, խաչի հորիզոնական թևերի ներքևում և վերևում։

Սակայն այս ընդհանրությունների հետ նրանց կարելի է բաժանել երկու խմբի. մի դեպքում վրայի տախտակաձև քարը խիստ լայն է և մյուս դեպքում նեղ. առաջի լավագույն նմուշը Բասարգեչարի շրջանի Մեծ Մագրա գյուղում գտնվող խաչքարն է, շինված 881 թվին, որի նկարագիրը հետևյալն

է. դա մի մեծ և լայն քար է, կանգնած գետնին հավասար պատվանդանի վրա, ներքևում փոքր ինչ նեղ և գլուխը կամարաձև, կենտրոնում մեծ խաչ է՝ հարթաքանդակ, հորիզոնական թևերը քիչ կարճ ուղղահայացների համեմատությամբ խաչի յուրաքանչյուր թևերի ծայրերը կենտրոնի համեմատությամբ լայնանում են և վերջանում իրենց ծայրերում երկու կլոր և մեջը փոս գնդերով, վերի թևի վերին ծայրից սկիզբ են առնում վազի երկու ոստեր և աջ ու ձախ թևքվում ներքև իրենց ծայրին ունենալով ներքև կախված մեծ

Նկ. 7. Խաչքար 881 թ. Մեծ Մազրա

ողկույզներ, սակայն առանց հատիկների մշակման. ներքևից, խաչի ներքին թևի երկու կողմերից բարձրանում են մեկական ոստեր, յուրաքանչյուրի վրա չորս տերև, մեկ կողմ նայող, որոնց վերիններին սրանկյուն են, մեջտեղի երկուսը կլոր ծայրերով և ներքևինը նեղ ու ոլորված դեպի ցածր։ Խաչի կենտրոնում կլոր շրջանակ է մեջն ուռուցիկ, որը հիշեցնում է փայտե խաչերի բե-

վեռը՝ որի վերապրումն է անշուշտ, ստիլացված։ Շրջանակները շատ նեղ են և զարդի կամ արձանագրության համար միանգամայն անհարմար։ Խաչքարի թիկունքը մշակված է, ուր և գրված է թվականը՝ 881 և ընդարձակ արձանագրություն։

Երկրորդ խմբի լավ նմուշ է Տեկորի գերեզմանատան մեջ 964 թվին կանգնեցրած խաչքարը. գեղեցիկ հավասար պատվանդանի վրա բարձրանում

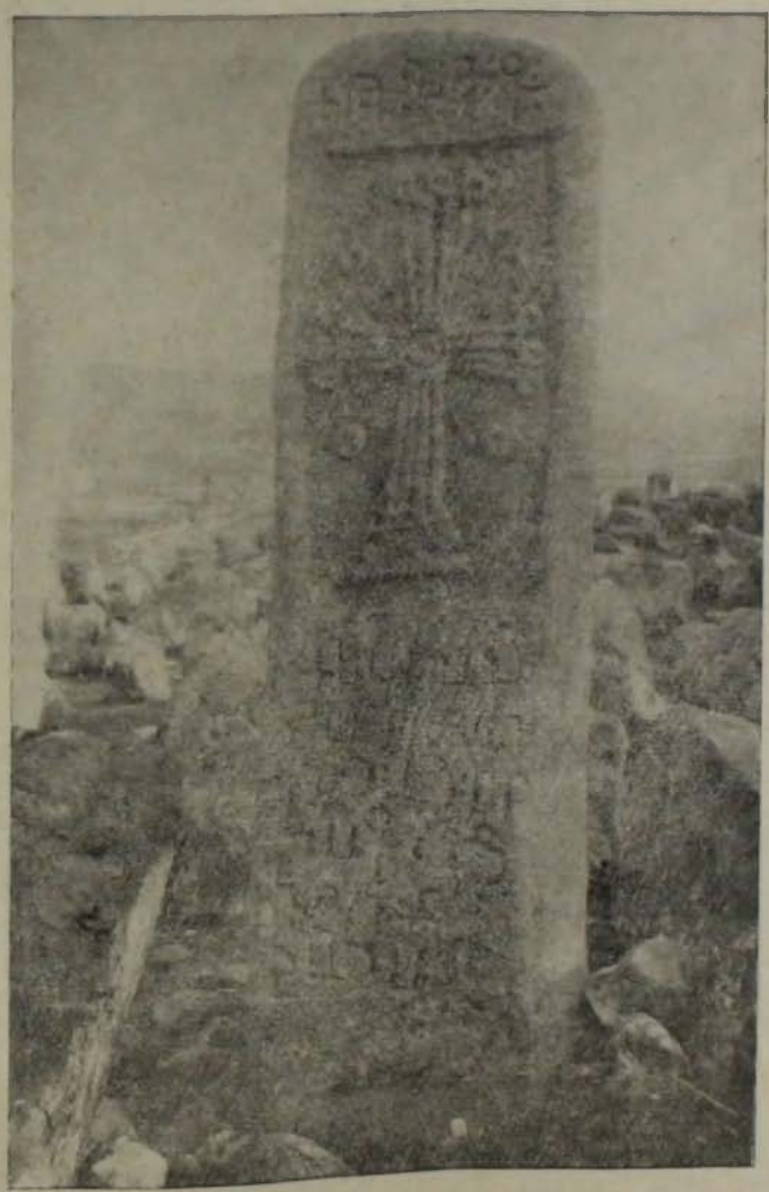

Նկ. 8. Խաչքար 964 թ. Տեկոր

է նեղ ու երկար խաչքարը. գլուխը կիսակամար, քարի վերին մասում քանդակված է սեղանակերպ խորություն, որի կենտրոնում խաչն է, ուղղահայաց դրված է սեղանակերպ խորություն, որի կենտրոնում խաչն է, թևերը թևերը փոքր ինչ երկար, սրա հետ թևերը դեպի դուրս լայնանում են, թևերը գծված են երեք ակոսներով, որոնք վերջանում են մեջը փոս գնդիկներով,

այսպիսի գնդիկներ կան հորիզոնական թևերի վերևից և ներքևից, թևերից հեռու և առանձնակի. խաչը կանգնած է եռաստիճան հիմքի վրա. թևերի միացման կենտրոնում նախորդի նման գնդիկ կա. խաչի բռնած տարածությունը քարի կեսից էլ փոքր է, ճակատին և տակի բաց տարածության վրա արձանագրությունն է. երկու կողմերի շրջանակները նեղ են և զուրկ որևէ զարդաքանդակից։

10-րդ դարի վերջերից սկսած խաչքարերի վրա նկատվում է զարդաքանդակի հաճախակի երևան գալը։ Այսպիսի առաջին խաչքարի լավագույն նմուշն է Նոր-Բայազետի շրջանի Նորագուզ գյուղից Պետ. Պատմական թանգարան փոխադրվածը. սրա վերևի հյուսիսային մասը թեև կոտրված է, բայց ընդհանուր պատկերին չի խանգարում։ Ընդհանուր ձևով նախորդների նման լայնանիստ քարի վերին ծայրին կամարի ձև չի տրված, դրա փոխարեն խաչը վերցված է կամար շրջանակի մեջ։ Խաչի թևերը գծված են չորս ակոսներով. ծայրերի գնդերը գույգական են և գծված են կարկինով ու մեջը չորս գծեր խաչաձևում են շրջանակը. թևերի վրա ևս նույն տիպի շրջանակներ են ձևավորված, հորիզոնականների, մեկական և ուղղահայացների զույգ։ Խաչի թևերի միացման տեղում նույնպես գունդ է—շրջան, մեջը չորս գծերով խաչավորված. ուղղահայաց ներքին թևի բնից սկիզբ են առնում ձևավորված ոստեր, դրանց վրա, դեպի ներս, բազմաթիվ տերևներ կամ ցողուններ, որոնց ծայրերին ծաղիկների փոխարեն կարկինագիծ շրջանակներ և մեջը չորս գծերով խաչաձևող գնդեր, խաչքարի տակ խորաքանդակ գունդ է. շրջանակները նախորդներից ավելի լայն են և իրար մեջ անցնող շրջաններով շղթայաձև զարդարված. տակին արձանագրություն է և թվականը՝ 996 թ.։

Նորագուզի այս խաչքարը կարելի է դիտել որպես խաչ պատկերողից անցում դեպի զարդաքանդակված խաչքարերը։

Բացի այն հատկանիշներից, որոնք թվեցինք 9—10 դարերի խաչքարերի վերաբերյալ, պիտի ավելացնենք, որ մինչև 11-րդ դարի կեսերին էլ խաչքարերի վրա երևան է գալիս մի կարևոր կանոնական ըմբռնման արտահայտություն, այդ խաչի ձևի հավասարակողմ անելու ձգտումն է։ Տեսանք, որ հիմնականում խաչը կրող քարը լինում է լայն և նեղ, լայն քարը հենց նրա համար է ընտրվում, որ նրա վրա հնարավոր է հավասարաթև խաչ քանդակել։ Այս դեպքում նույնիսկ զեղջվում են շրջանակները, որպեսզի հորիզոնական թևերի համար ազատ տեղ լինի, իսկ այն դեպքում, երբ քարը նեղ ու երկար է, նրա մակերեսի մի մասումն է միայն խաչ քանդակվում, որպեսզի ուղղահայաց թևերը մնան կարճ։ Դրանից բացի խաչի թևերի միացման կենտրոնում բևեռի ստիլացված արտահայտությունը միշտ կա, իսկ Նորագուզի խաչքարի նույնիսկ թևերի ծայրերին էլ խաչելության բևեռների ստիլացված մոտիվներն են մնում։

11-րդ դարի երկրորդ կեսերից հետո խաչքարերի կուլտուրան արագ թափով զարգանում է. մեծ չափերով կանգնեցվում են ամենուր. միաժամանակ աստիճանաբար մոռացվում է խաչի կանոնական հավասարաթև ձևը, որը կաշկանդում էր կազմողներին ազատորեն և արվեստով ձևավորել քարի ամբողջ մակերեսը։ Որովհետև բոլոր դեպքերում պատվանդանի վրա կանգնած քարը առնվազն երկու անգամ երկար պիտի լիներ լայնքից, որպեսզի

ցցուն և վերասլաց կոթողի տեսք ունենար, այդ պատճառով էլ հարկավոր եղավ կանոնական ձևը գտնել արվեստագիտական ճաշակին և ի պատիվ ժողովրդի ծոցից ելած կազմողների, պիտի ասել, որ նրանք կարողացան հաղթահարել եկեղեցու սպասավորների դիմադրությունը, որից հետո միայն այդ

Նկ. 9. Խաչքար 997 թ. Նորադուզ

կոթողները, տաղանդավոր վարպետների անկաշկանդ երևակայության ու նուրբ արվեստի շնորհիվ դարձան մեծարժեք գեղարվեստական գործեր։

11-րդդարից սկսած մինչև 13-րդ դարի վերջերը խաչքարերի ծաղկման փայլուն շրջանն է։ Այդ ժամանակամիջոցում է, որ սրանց կանգնեցման մեր թըված նպատակների ու արժեքի վրա ավելանում է ևս երկու նոր ու շատ կարևոր նշանակություններ, դա նախ՝ նրանց վրայի զարդաքանդակների արժեքն է. խաչքարերը դառնում են ժողովրդական զարդաքանդակի վարպետ, տաղան-

դավոր կազմողների անսպառ եռանդի ու ջանքերի սիրված կոթողներ, որոնց վրա փորագրվում են ամենանուրբ ու դեղեցիկ գծերով բուսական ու երկրաչափական անհաշիվ մոտիվներ։ Զարմանք ու հիացմունք են պատճառում տեսնողին մոտիվների բազմազանությունը, նրանց կատարման տեխնիկայի նրբությունը և դասավորման ճաշակը։

Իրենց էությամբ այդ մեծարվեստ քանդակները ոչ մի կապ չունեն կրոնական հասկացողությունների հետ. դրանք զուտ աշխարհիկ և ժողովրդական

Նկ. 10. Խաչքար 1261 թ. Շինուհայր

արվեստի արտահայտություններն են. նույնիսկ քարի կենտրոնում անպայմանորեն բազմած խաչը ենթարկվում է զարդարանքի և կորցնում խաչելության հետ կապված իր մասյլ բովանդակությունը։ Այս երևույթը միանգամայն հասկանալի և օրինաչափ է. բացի ժամանակի գեղարվեստական ըմբռնումների և նյութի (քար) նույնությունից, այդ խնդրում ամենաէական դեր կատարողը քանդակազարդող վարպետների նույնության խնդիրն է։

Ամեն կասկածից վեր է, որ այս կամ այն գյուղում կամ վանքի մոտ, խաչքարեր է քանդակել, նույն ժամանակներում եթե այդ վայրում եկեղեցիներ են շինվում կամ նորոգվում, այդպիսի նշանավոր վարպետ-քարգործին աչքաթող անել չեն կարող, նա եթե ոչ այդ գործի գլխավորողը, գոնե շենքի քանդակազարդված մասերի աշխատանքին անպայմանորեն կմասնակցի և եթե այժմ մեծամեծ հուշարձանների բակերում կանգնած խաչքարերի վրայի զարդաքանդակների և ժամանակով նրան մոտ շինված եկեղեցու զարդարված մասերի մեջ մոտիվների և ընդհանուր ոճի նմանություններ են տեսնվում, ապա անսայթաք կերպով կարող ենք նույն վարպետ-քարգործի ձեռագործը համարել երկուսն էլ։ Այս հանգամանքը մեծ հնարավորություններ է ստեղծում մեկ կամ մյուս հուշարձանի վրայի թվականով՝ թվագրել և մյուսը և մեկով հայտնաբերել մյուսի վարպետին։ Որովհետև խաչքարերը մեծ մասամբ թվագրված են լինում, ուստի և նրանք կարող են անթվական մեծ հուշարձանների թվագրման համար մեծ ծառայություններ մատուցել։

Հենց այս շրջանում, երբ խաչքարերը պարզ կոթող, հիշատակարանից վեր են ածվում արվեստի գործերի, նրանց կազմող վարպետների մեջ էլ զարգանում է արվեստագետի անհատականության վես ղգացմունքը և գերազանցապես անհատական աշխատանքի արդյունք հանդիսացող այս հուշարձանների վրա նրան կերտող վարպետը դրոշմում է նաև իր անունը, դա մի արժեքավոր սովորություն է, որին և մենք պարտական ենք ժողովրդական այդ տաղանդավոր զավակներին ճանաչելու գործում։

13-րդ դարի կեսերից հետո Հայաստանն ընկնում է իր պատմական կյանքի ամենածանր ու դաժան վիճակի մեջ։ Մոնղոլների, թաթարների և ի վերջո Լենկթեմուրի արշավանքները հաջորդելով մեկը մյուսին, ավերակների կույտ են դարձնում ամբողջ երկիրը, կոտորածների, գերեվարության և տնտեսական քայքայման այս ծանր պայմաններում բնականաբար ընդհատվում են նաև շինարարական աշխատանքները, նույն թվում նաև խաչքարեր կանգնեցնելը, 14—15-րդ դարերում նրանք շատ քիչ են կանգնեցված, այն էլ Հայաստանի լեռնային, քիչ վնասված վայրերում միայն 16—17-րդ դարերում, վերջնականապես պարսկական տիրապետության տակ ընկած Արևելյան Հայաստանում, ուր տեղական հայ մելիքների կառավարչություններ կային. նոր թափ է ստանում խաչքարեր կանգնեցնելու սովորությունը։ Այս ժամանակաշրջանի խաչքարերը հանդես են բերում զարդաքանդակի ծաղկման նոր էտապ, որի բնորոշ հատկանիշներն են էլ ավելի մանրացումն ու նրբացումը, քանդակների նյութ հանդիսացող առարկաների պայմանական ու ստիլացված լինելը։

14-րդ դարից սկսած ավերածությունների պայմաններում այլևս մեծ ու մոնումենտալ շենքեր շինելը դառնում է անհնար, դրանք շատ հաղվագյուտ են, այն էլ լեռնային մասերում իրենց գոյությունը քարշ տվող ֆեոդալական տիրույթներում միայն։ Տաղանդավոր քարգործների համար մնում էր համեմատաբար փոքր, կարճ ժամանակ և նյութական մեծ միջոցների հետ չկապված բնագավառ, որտեղ նրանք կարող էին իրենց արվեստով զբաղվել. դա խաչքարերի արվեստն էր, և այդ փոքրիկ հուշարձանները դառնում են նրանց գուրգուրանքի առարկան, մշակվում և մեծ արվեստի կոթողներ են դառնում չերմացած քարգործ վարպետների տաղանդի շնչով։

Թերևս առանց գիտակցելու իրենց գործի մեծությունը, այդ տաղանդավոր վարպետները 13-րդ դարից հետո հայ ճարտարապետության՝ մոտ երկու դար տևող դադարի և անկման ընթացքում՝ այդ փոքրիկ հուշարձաններով-խաչքարերով կարողանում են վառ պահել քարգործ արվեստի ու ճարտարապետության երբեմնի փայլուն ջահը, կենդանի պահել այդ մեծ արվեստի տրադիցիաները ժողովրդի մեջ, սովորեցնել ու դաստիարակել վարպետների նոր սերունդներ։

Խաչքարերի հիմնական նկարագիրը

Իրենց կատարյալ վիճակում խաչքարերն ունեն հետևյալ նկարագիրը. գիտենք արդեն, որ նրանք երկու հիմնական մասից են՝ բաղկացած՝ խորանարդաձև պատվանդանից և վերևից նրա մեջ ագուցված տախտակաձև քարից։

Պատվանդանը, որ հնում թաղված էր լինում մինչև վերին երեսը հողի մեջ, 11-րդ դարից սկսած աստիճանաբար բարձրանում է վեր և դառնում տեսանելի։ Հաճախ պատվանդանի քարը հսկայական մեծություն է ունենում երբեմն էլ հենց տեղում, բնական քարաժայռի վրա փոս է փորվում և խաչքարն ագուցվում մեջը։ Պատվանդանը մեծ մասամբ միայն կոփվում է կոպիտ կերպով, բայց և երբեմն լինում են սրբատաշ և ձևավորված, վրան արձանագրված կամ խորանավոր։

Կազմող վարպետի ուշադրության կենտրոնում, սակայն, գերազանցապես պատվանդանի վրայի խաչքարն է. այստեղ է փայլում նրա տաղանդը. խաչքարի արևմտյան երեսը հետևյալ կերպ է բաժանվում. կենտրոնում փորվում է սեղանակերպ կամ վերևից խորանաձև հարթություն, որի մեջ տեղավորվում է հարթաքանդակ խաչը. կանգնած հնում աստիճանների վրա, իսկ հետագա դարերում, մեծ մասամբ գեղեցկորեն զարդարված հարթաքանդակ գնդի վրա, հավանորեն երկրագնդի սիմվոլն է։

Խաչից վերև քարի ամբողջ լայնությամբ քիչ դուրս ընկած ճակատն է, որը զարդարվում է ճոխ քանդակներով. վերջին դարերում այդ ճակատին տրվում է գոգավոր ձև, որն իր վերին եզրին ունենում է նեղ քիվ, միշտ արձանագրված։ Խաչի հարթության վրա և ձախ կողքերին, ճակատից սկսած լայն շրջանակներ են իջնում մինչև խաչի ստորին սահմանը, որոնք ծածկված են լինում քանդակներով։ Խաչի ներքևում, ճակատին հավասար, բաց տարածության վրա մեծ մասամբ արձանագրություններ են փորագրվում։

Այս ընդհանուր նկարագիրը սակայն հաճախ խախտվում է, կազմողների ճաշակի և խաչքարի նպատակի համապատասխան. այն դեպքերում, երբ խաչքարը որևէ գործարքի օրինականացման համար է կանգնեցվում և հետևաբար իր վրա պիտի կրի իրավական կարգի մեծ արձանագրություն, քանդակները զեղչվում են և նրանց տեղում, ամբողջ երեսով մեկ գրվում է արձանագրությունն։

Նույնպես և շենքերի պատերի մեջ ագուցվելու համար շինված խաչքարերը, համապատասխան իրենց տեղադրման, խոտորում են ընդհանուր գծերից. նախ սրանք բնականաբար ավելի կարճ են լինում, երբեմն նույնիսկ շարքի երեսապատման քարերին հավասար, ապա դուրս ընկած քիվ և պատվանդանի մեջ ագուցվելու պոչուկ չեն ունենում։

Արձանագրությունները դրվում են մեծ մասամբ նեղ քիվին և տակի ազատ մասում։ Մեծ տեքստերը նաև թիկունքին, երբեմն էլ պատվանդանի վրա։

Խաչքարի միայն մեկ, արևմտյան երեսն է մշակվում և զարդարվում, ճնշող մեծամասնությամբ. թիկունքը — արևելյան երեսը, թեթև հարթվում է միայն,նույն և հյուսիսային և հարավային նեղ կողերը։ Այս երևույթը հավանաբար կանոնական հասկացողության հետևանք է. եկեղեցական ծիսական կանոնի համաձայն քրիստոնյան աղոթելիս կանգնած պիտի լինի երեսը դեպի արևելք դարձրած, որի առաջ դրված են լինում եկեղեցու մեջ խաչ կամ այլ սրբություններ, որոնք երեսով դեպի արևմուտք են նայում և որոնց միայն հենց այդ արևմտյան երեսն է լինում մշակված, որպես հասարակությանը տեսանելի մաս. դրսում կանգնած խաչքարի արևմտյան երեսն է միայն մշակվում, որովհետև խաչի նշանն այդ երեսին է և նրա առաջ աղոթող կամ անցնելիս խաչակնքող մարդը պիտի նայեր արևելք և միայն այդ երեսը տեսներ։

Կան հագվագյուտ խաչքարեր, այն էլ վերջին դարերի, որոնց առաջին ևս խաչեր են քանդակված, մեզ հայտնի են օրինակ, Բասարգեչարի շրջանի Մազրա գյուղի Մելիք Շահնազարյանների տոհմին պատկանող երկու խաչքարեր, 17-րդ դարում կանգնեցրած և նույն շրջանի Ակունք (Ղրխբուլաղ) գյուղի սահմաններում Սարգիս երեցի կազմած և կանգնեցրած խաչքարը 16-րդ դարից։

Այս հիմնական և ընդհանուր գծերը չեն կարող, հարկավ, սպառել խաչքարի բազմապիսի առանձնահատկությունները, որոնք արդյունք են տարբեր շրջաններում գոյություն ունեցող քարի տեսակների և մանավանդ տեղական կնիք կրող հատուկ դպրոցների, որոնք առաջ են եկել որևէ տաղանդավոր կազմողի ազդեցությամբ և երկար ժամանակ նրա աշակերտների և հետևողների գործերում նկատվում են։ Խաչքարերի մասին ներկա պատմա-բանասիրական թռուցիկ ակնարկի նպատակն է նյութի ընդհանուր կողմի բացատրությունը ներկայացնել, որպես ֆոն, խաչքարերի նշանակությունը հասկանալի դարձնելու համար։ Իսկ նրանց լրիվ արժեքն ու նշանակությունը, ոչ միայն հայկական, այլև ընդհանուր արվեստի համար կպարզվի, երբ որևէ տաղանդավոր արվեստագետ ձեռնամուխ կլինի և կկատարի նրանց վրայի զարդաքանդակների ուսումնասիրության շնորհակալ գործը. սակայն այժմ իսկ պիտի ասենք, որ միայն Հայաստանում զարգացած հուշարձանների այս տիպը իր վրա կրող քանդակների բարձրարվեստ և բազմազան մոտիվներով՝ կարող է զուգակիցը համարվել մեր միջնադարյան մանրանկարչության և խոշոր ավանդ մտցնել մարդկային զարդարվեստի պատմության գանձարանում։

С. Г. Бархударян

Мемориальные памятники Армении

Резюме

В статье рассматриваются все типы мемориальных памятников Армении. Древнейшими из них являются менгиры, которые относятся, по всей вероятности, к эпохе неолита. Следующим типом ме-

мориальных памятников являются т. н. „вишапы“, датировка которых точно не установлена; их следует относить к концу I тысячелетия до н. э. „Вишапы“ представляют собой символы культа воды; они устанавливались в древних искусственных водоемах и вокруг оросительных каналов.

Эти вертикально стоящие памятники (менгиры и „вишапы„) послужили основой разработанных в эпоху Урарту стелообразных памятников., состоящих из двух частей—базы и покоящейся на ней доскоообразной плиты.

. Стелы воздвигались с различными целями; на них делались надписи о завоеваниях, о строительстве крупных объектов, о разведении садов и т. д. Памятники урартского периода явились образцами для армянских мемориальных памятников в виде четырехгранных стел и хачкаров, которые воздвигались вплоть до конца XIX в.

Наиболле распространенные памятники—хачкары—устанавливались с разными целями—в качестве межевых знаков, по поводу сооружения мостов, каравансараев, церквей, основания городов и сел и т. д. Надписи, высеченные на хачкарах, содержат весьма пенные и нередко уникальные данные о различных сторонах социально—экономической жизни общества.

S. G. Barkhudarian

Memorial Monuments of Armenia

Summary

All the types of memorial monuments of Armenia are under discussion in the article. The most ancients of them are menhirs which in all probability date back to the neolithic epoch. The so called „veeshaps“ are the next type of memorial monuments, the dating of which is not exactly defined. They must be dated to the end of the first thousand years B. C. „Veeshaps“ are symbols of water cult; they used to be mounted in ancient artificial reservoirs and round the irrigation canals.

These vertically standing monuments (menhirs and „veeshaps“) served as a base for the stelemodeled monuments consisting of two parts the base and a diskshaped slab resting on it, worked out at the epoch of Urartu.

Steles used to be erected to suit different purposes: inscriptions about conquests, about building of large-seale units, about cultivating of gardens and so forth, vere done on them. The monuments of Urartian period were taken as models for Armenian memorial monuments in the shape of tetrahedral steles and khachkars, that were being erected up to the end of XIX c.

Khachkars, the most widely spread monuments used to be mounted to suit different purposes—in the capacity of landmarks, in connection with building of bridges, carevanserais, churches, foundation of towns and villages etc. The inscriptions carved on the khachkars contain highly valuable and not infrequent unique information about different aspects of social-economic life of society.